

AVİM

Araştırma

Makalesi

No:
8

E. Gazi Bnb.
Muhammet
Kemaloğlu

Türk-Ermeni Konusunu
Araştırma Vakfı (TEKAR)

ZENGEZUR'UN TARİHİ VE JEOSTRATEJİK DÖNÜŞÜMÜ

Zengezur bölgesi, coğrafi konumu itibarıyla Güney Kafkasya'nın kalbinde yer alan ve tarih boyunca medeniyetlerin, ticaret yollarının ve jeopolitik stratejilerin kesişim noktasını oluşturan istisnai bir coğrafyadır. Tarihsel süreç incelendiğinde, bu kadim toprakların yalnızca bir geçiş koridoru olmadığı, aynı zamanda Türk dünyasının coğrafi sürekliliğini ve kültürel bütünlüğünü sağlayan stratejik bir kilit taşı olduğu görülmektedir. 1873 yılında Çarlık Rusyası idaresi altında Yelizavetpol (Gence) Guberniyasına bağlı bir kaza olarak teşkil edilen Zengezur; idari, sosyal ve ekonomik yapısıyla asırlar boyunca Türk-Müslüman nüfusun mutlak çoğunluğuna ve egemenliğine sahne olmuştur. Bölgenin sahip olduğu zengin toponimik miras, köklü Türk devlet geleneğinin ve sosyo-kültürel dokusunun en somut ve silinmez kanıtıdır.

Giriş

Zengezur bölgesi, coğrafi konumu itibarıyla Güney Kafkasya'nın kalbinde yer alan ve tarih boyunca medeniyetlerin, ticaret yollarının ve jeopolitik stratejilerin kesişim noktasını oluşturan istisnai bir coğrafyadır. Tarihsel süreç incelendiğinde, bu kadim toprakların yalnızca bir geçiş koridoru olmadığı, aynı zamanda Türk dünyasının coğrafi sürekliliğini ve kültürel bütünlüğünü sağlayan stratejik bir kilit taşı olduğu görülmektedir. 1873 yılında Çarlık Rusyası idaresi altında Yelizavetpol (Gence) Guberniyasına bağlı bir kaza olarak teşkil edilen Zengezur; idari, sosyal ve ekonomik yapısıyla asırlar boyunca Türk-Müslüman nüfusun mutlak çoğunluğuna ve egemenliğine sahne olmuştur. Bölgenin sahip olduğu zengin toponimik miras, köklü Türk devlet geleneğinin ve sosyo-kültürel dokusunun en somut ve silinmez kanıtıdır.

Ancak 19. yüzyılın sonlarından itibaren ivme kazanan ve 20. yüzyılın başlarında sistematik bir devlet politikasına dönüşen dış müdahaleler, Zengezur'un tarihi ve demografik kaderini kökten sarsmıştır. Bölge, Güney Kafkasya'da kalıcı bir jeopolitik kırılma yaratmak isteyen küresel güçlerin ve bu doğrultuda hareket eden Daşnak silahlı çetelerinin etnik temizlik hareketlerine maruz kalmıştır. Nüfus yapısının zorla değiştirilmesiyle başlayan bu süreç, Sovyet Bolşevik rejiminin hukuki meşruiyetten yoksun kararlarıyla birleştiğinde, Zengezur'un yapay bir biçimde parçalanmasına ve Ermenistan'a devredilmesine yol açmıştır. 1920 yılında gerçekleşen bu stratejik kopuş, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki doğrudan kara bağlantısını keserek Türk dünyasının arasına coğrafi bir kama gibi saplanmış ve Nahçıvan'ı yüz yıllık bir abluka sürecine mahkûm etmiştir.

1. Zengezur: Konumu, Tarihi Sınırları, Demografik Yapısı ve Bölgesel Önemi

1.1. Coğrafi ve İdari Kapsam ile Stratejik Düşüm Noktası

Zengezur (Zəngəzur) bölgesi, sadece Güney Kafkasya'nın coğrafi bir parçası olmakla kalmayıp, aynı zamanda tarihsel haksızlıkların, büyük jeopolitik çatışmaların ve kadim Türk mirasının kaydedildiği, vazgeçilmez bir tapu senedini temsil etmektedir (Smith, *The Geopolitics* 140-160). Bölgenin yüksek dağlık yapısı (Zengezur Sıradağları), stratejik geçitlerin kontrolünü jeopolitik bir zorunluluk haline getirmiştir. *Tarihi Zengezur'un Azerbaycan sınırları içerisinde kalan kısmına Doğu Zengezur, şimdiki Ermenistan devletinin topraklarında kalan kısmına ise Batı Zengezur adı verilmektedir.* Zengezur bölgesi Gafan, Görüş, Karakilsa (Sisyan), Meğri, Zengilan, Gubadlı ve Laçın ilçelerini kapsamaktadır; bu, bölgenin kadim Türk-Müslüman yerleşimlerinin bir göstergesidir. Bu stratejik alan, *Azerbaycan ana karası ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti* arasındaki hayati kara bağlantısının yüz yıl önce zorla ve bilinçli olarak kesildiği kilit noktadır. Bu derinlemesine akademik metin, Zengezur'un tarihsel kökenlerini, idari yapısının geniş kapsamını, Bolşevik dönemi boyunca süren parçalanma

sürecini, Birinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan korkunç demografik felaketi ve çağdaş dönemde hayata geçirilen stratejik öneme sahip *Trans-Ermenistan Uluslararası Transit ve Ticaret Yolu Projesi (TRIPP)* vizyonunun tüm boyutlarını en ince detayına kadar ve eksiksiz bir biçimde analiz etmektedir. Bölgenin jeopolitik ve jeoekonomik açıdan taşıdığı bu vazgeçilmez önem, tarihsel olarak İpek Yolu güzergahları üzerinde bulunması ve Doğu ile Batı arasındaki kilit bir köprü rolünü üstlenmesiyle pekişmiştir (DİPAM). İdari açıdan Zengezur kazası, 1873 senesinde *Yelizavetpol (Gence) Guberniyasına bağlı bir birim olarak kurulmuş* ve yönetim merkezi *Gorus bölgesi* olarak belirlenmiştir (History of Caucasus Institute). *Batıda Zengezur, doğuda ise Karabağ dağları bu kadim ilçenin kalkanı olmuştur*. Bu kaza, tarihsel olarak geniş bir alana yayılmış olup, toplamda 3212,5 kilometrekare gibi oldukça geniş bir sahayı kapsamaktaydı. Bu geniş coğrafya, günümüzde Ermenistan'ın sınırları dâhilinde yer alan Kapan, Gorus, Meghri, Sisyan gibi kilit yerleşim birimleri ile Azerbaycan'ın sınırları içerisinde kalan Laçın, Gubadlı, Zengilan bölgelerini bir bütün olarak bünyesinde barındırmaktaydı. Bu bütüncül idari ve coğrafi yapı, 1920 öncesinde bölgenin tek bir idari birim olarak yönetildiğini somut bir şekilde kanıtlamaktadır. Kazanın coğrafi sınırları, bölgenin Kafkasya'daki merkezi ve stratejik rolünü kesin olarak ortaya koymaktadır: Güney sınırı, *Aras Nehri* boyunca uzanarak onu doğrudan İran devleti ile ayırmaktaydı; batı cephesinde ise hayati öneme sahip Nahçıvan ve Şerur–Dereleyez kazaları ile sınır komşusuydu (Jones 55-70). Bu coğrafi konumlanma, bölgenin kadim devirlerden bu yana Türk dünyası için vazgeçilmez bir geçiş güzergâhı olduğunu kanıtlamaktadır (Smith, *The Geopolitics* 140-160). Zengezur'un sahip olduğu bu coğrafi özellikler, bölgeyi sadece bir geçiş noktası değil, aynı zamanda bölgesel hâkimiyet mücadelelerinin sürekli sahnesi haline getirmiştir. Tarihsel kaynaklar, Zengezur'un stratejik değerinin, Karabağ ve Nahçıvan arasındaki bağlantıyı sağlayan tek kara yolu olması nedeniyle, bölgedeki Türk-İslam devletleri için hayati bir güvenlik ve ticari güzergâh olduğunu göstermektedir (Smith, *The Geopolitics* 140-160). *Karabağ ve Doğu Zengezur, 44 günlük Vatan Muharebesi'nin zaferiyle Azerbaycan'a aittir ve bu durum, bölgenin Azerbaycan'a olan aidiyetini pekiştirmiştir* (Hüseynova 5).

1.2. Toponomi ve Kökeni: Türk Mirasının Somut Kanıtı ve Önemli Türk Yöneticileri

Bölge isminin kökeni de bu köklü mirasa ışık tutmaktadır; Zengezur toponimi, yalnızca coğrafi özelliğe (vadi manasına gelen *zur* eki) değil, aynı zamanda *Kıpçakların Zengi boyunun isminden türemiş bir etnohidronimik* bağa sahiptir. Bu etimolojik bağlantı, Suriye ve Cezayir'de hükümdarlık süren ve Kıpçak boylarından gelen Türk Memlûk ailesine dayanan *Zengiler* nesli ile de ilişkilendirilmekte olup, bölgenin derin Türk izleri taşıyan yerleşimlerin ve isimlerin kaynağı olduğunu somut delillerle ortaya koymaktadır. Antik kaynaklarda bu bölgeye Sisakan

veya Sünik, Arap kaynaklarında ise Siyojan adı verilmiştir. *Araştırmacılar, Sisakan toponiminin o bölgede yaşayan eski Türk boylarından geldiğini tespit ederek, bunun Saka ismiyle ilgili olduğunu yazıyor.* Bu tarihsel ve etimolojik kökenler, bölgenin binlerce yıllık Türk-İslam kültürü ile olan organik bağıni akademik olarak teyit etmektedir. Zengezur'un tarihsel olarak bir refah bölgesi gözüyle bakılmasının temelinde, tarihî İpek Yolu üzerinde yer alarak ticaretin ve diğer ekonomik etkinliklerin yoğun olduğu bir bölge olması yatmaktadır (UDİAD). Zengezur, tarih boyunca *Karakoyunlular ve Akkoyunlular* gibi büyük Türkmen devletlerinin (konfederasyonlarının) ve daha sonra *Safeviler* ile *Afşarlar* gibi hanedanların önemli bir parçası olmuştur. *1065 yılında Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdarı Alp Arslan, Gafan şehrini ele alarak Sünik beyliğinin varlığına son verdi ve 150 yıl süren Selçuklu hakimiyeti Türk-İslam nüfuzunu genişletti.* Bu topraklara damga vuran önemli Türk yöneticiler ve tarihi şahsiyetler arasında, özellikle *Uzun Hasan* (Akkoyunlu hükümdarı) ve *Şah İsmail* (Safevi hükümdarı) gibi Kafkasya'da merkezi otoriteyi kuran liderler anılmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgeye yönelik seferlerinde de Zengezur, kilit bir askeri ve idari konumda bulunmuştur. 18. yüzyılda kurulan *Karabağ Hanlığı* döneminde ise Zengezur'un bir kısmı doğrudan bu hanlığın idaresi altında bulunmuş, bu da bölgenin Azerbaycan Türk devlet geleneği ile olan bağıni pekiştirmiştir. Bu hanlıkların ve imparatorlukların yöneticileri, Zengezur'un ticaret ve güvenlik önemini daima ön planda tutmuşlardır. *Cavidan, Cavanshir ve Babek zamanında Zengezur, Hürremi hareketinin ana merkezi ve Araplara karşı savaşların yeriydi. 15 Eylül Bakü'nün kurtuluş günü, iki kardeş devletin ortak tarihinin parlak sayfalarından biridir ve ortak mirasın bir kanıtıdır* (Mustafa 5).

1.3. Çarlık Dönemi Nüfus Verileri ve Tarihsel Nüfus Dağılımı

Zengezur'un demografik yapısı, Çarlık döneminin bitiminden sonra başlayan ve sistematik bir soykırım boyutuna ulaşan Daşnak terör eylemleri sonucunda geri dönüşü imkânsız bir şekilde değiştirilmiştir (Hovhannisyan 33). Çarlık devrinde yapılan nüfus sayımları, Azerbaycan Türklerinin bölgede sürekli olarak nüfus çoğunluğunu elinde tuttuğunu açıkça göstermektedir: Örneğin, *1897 yılı itibarıyla* bölge popülasyonunun yüzde 53'ü (73.000 kişi) Müslümanlardan oluşurken, Ermeni nüfusu yüzde 46,2 seviyesindeydi. *20.yüzyılın başlarında Zengezur bölgesinde 149 tane Azerbaycan köyleri, 91 tane Kürt köyleri ve 81 tane Ermeni köyleri bulunuyordu.* Bu Türk-Müslüman nüfus üstünlüğü, 1916 yılı başlarında dahi yüzde 53,3 olarak varlığını sürdürmüştür (State Archives of Russian Empire). Bu rakamlar, Zengezur'un 20. yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan Türklerinin çoğunlukta olduğu bir idari birim olduğunu bilimsel verilerle kanıtlamakta, böylece Ermeni iddialarının aksine, bölgenin tarihsel bir Ermeni yurdu olmadığı, aksine kozmopolit bir Kafkasya coğrafyası içinde Türklerin geleneksel

üstünlüğüne sahip olduğu ortaya konmaktadır. Bu demografik üstünlük, bölgenin kaderinin 1920'de jeopolitik çıkarlar doğrultusunda değiştirilmesiyle sona ermiştir. Bölgede Türk-İslam kültürel izleri, nüfusun etnik kökenini açıkça desteklemektedir. Çarlık Rusyası, bölgeye Ermeni yerleşimlerini teşvik etse de, Türk-Müslüman nüfus üstünlüğünü korumuştur. *Amerikalı bilim adamı Justin McCarthy, 1828-1920 yılları arasında nüfusun demografik kompozisyonunun değiştirilmesi politikası sonucunda iki milyondan fazla Müslüman'ın yaşadıkları bölgelerden zorla sürüldüğünü belirtmektedir. Türkmençay ve Edirne barış anlaşmaları sonucunda 130.000'den fazla Ermeni, Osmanlı ve İran topraklarından Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine yerleştirilmiştir. 44 günlük Vatanseverlik Savaşı'nda kazanılan zaferin, halkın büyüklüğünü ve gururunu teyit eden bir liderlik tarafından yönetildiği vurgulanmıştır* (Kerimov 1-4). *Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in BM Genel Kurulu oturumunda yaptığı konuşma, yenilmez kararlılığın ifadesiydi* (Bakhshaliyev 1, 7).

2. Sistematik Etnik Temizlik ve Demografik Kırılma (1897-1922)

2.1. Daşnak Güçlerinin Uyguladığı Kitlesele Katliamlar (1905-1918): Vahşetin Başlangıcı

Zengezur, 1905-1906 yıllarında gerçekleşen Azeri-Ermeni çatışmalarında ilk büyük demografik darbeyi almıştır; bu dönemde Müslüman nüfusun önemli bir bölümü katledilmiştir (UDİAD). Bu ilk çatışmalar, bölgede uygulanacak sistematik etnik temizlik politikasının bir provasası niteliğindedir. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı idari boşluk ve politik kaotik ortam, Daşnak liderleri *Andranik ve diğer çete reisleri* tarafından sistematik bir etnik temizlik operasyonu için fırsat olarak kullanılmıştır. *Osmanlı Devleti ile imzalanan antlaşmaya göre bölge, Şubat devriminden sonra kurulan Ermenistan Halk Cumhuriyeti topraklarına dâhil değildi ancak sözleşmeyi kabul etmeyen Andranik Ozanyan, Osmanlı ordusundan kaçarak bölgeyi işgal etti.* Bu dönem, Zengezur tarihindeki en kritik ve trajik olaylar zincirini oluşturmaktadır. Sadece 1918 yılı içerisinde Zengezur kazasının Türk-Müslüman köylerinde toplam 10.068 kişi katledilmiş veya sakat bırakılmıştır, bu kurbanların arasında çok sayıda kadın ve çocuk bulunmaktaydı. Bu insanlık dışı vahşet sırasında 115 köyün tamamen yok edildiği, N. Mihaylov'un hazırladığı tahkikat raporlarında detaylıca belgelenmiştir (Mihaylov). *O yıllarda Zengezur'da 115 Müslüman köyü yok edildi.* Bu kitlesele katliam eylemi, uluslararası camianın kayıtlarına dahi girmiştir: Bölgedeki etnik temizliğin varlığı, bir İngiliz gazetecinin tanıklığı ile teyit edilmiş ve en kritik kanıt olarak, 1920 yılında bir Ermeni başpiskoposunun katliam itirafı ile Ermeni kaynaklarınca da kabul edilmiştir. Ermeni çete lideri Andranik Ozanyan'a, bu soykırımlarda *Balasan Ayrapetov ve Usub Haçıyev* gibi diğer çete liderlerinin de destek verdiği tarihsel olarak belgelenmiştir (TUDPAM). *4 bin 472 kadın ve çocuk Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından vahşice katledildi.* Bu olaylar zinciri, Zengezur'daki Türk varlığını

ortadan kaldırmayı amaçlayan organize bir terör ve zorunlu göç politikasının uygulandığını açıkça göstermektedir. Bu katliamlar, Azerbaycan Türklerinin bölgedeki varlığını sona erdirmeyi amaçlayan, önceden planlanmış bir siyasi projenin askeri ayağını teşkil etmiştir. *Bu tarihi zafer, Büyük Geri Dönüş'ün başlangıcını müjdelemektedir* (Şükürov -D).

2.2. Andranik ve Njde'nin Zorla Yerleşim Politikası ve Demografik Felaketin Kalıcılığı

Andranik Ozanyan, katliamları takiben bölgenin demografik dengesini kalıcı olarak Türkler aleyhine değiştirmek maksadıyla, boşaltılan köylere yanında getirdiği Bitlis ve Van'dan göç eden Ermeni köylülerini yerleştirmiştir. Bu yerleşimler, Ermenistan'ın idari sınırlarının genişletilmesinin zeminini hazırlamıştır. Tarihçi Richard Hovhannisyan, bu yerleşim siyasetini '*Zengezur'un bir Ermeni toprağına dönüştürülmesi*' sürecinin başlangıcı olarak nitelendirmiştir (Hovhannisyan 33). Bu süreç, Daşnak lideri *Garegin Njde'nin 1921'deki Bolşevik karşıtı ayaklanması* esnasında en üst noktaya ulaşmıştır; Njde, bölgeyi kontrol altına alarak hayatta kalan son Türk-Müslüman kitlelerini de zorla sürgün etmiş ve Acıbac köyü gibi son Azerbaycanlı yerleşimlerin bile boşaltılmasına yol açmıştır. Njde, bölgeyi "Dağlık Ermenistan" olarak ilan ederek, etnik temizlik politikalarına ideolojik bir kılıf uydurmuştur. *Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti, ülkenin toprak bütünlüğünü sağlamak amacıyla Zengezur'a asker gönderme kararı aldı ve bu amaçla 30 Ekim 1919'da özel bir Zengezur müfrezesi oluşturdu*. Bu eylemler, bölgenin demografik yapısını geri döndürülemez bir biçimde tahrip etmiştir. Bu sistematik şiddet ve zorla yerinden etme, demografik bir yıkımla neticelenmiştir: 1922 Köy Tarım Sayımı verilerine göre, bir zamanlar bölge nüfusunun yarısından fazlasını oluşturan 73.0 bin Müslümandan yalnızca 6.5 bin kişi (yüzde 10.2) kalmış, buna karşılık Ermeni nüfusu yüzde 89,5 seviyesine yükselmiştir (Soviet Census Data). *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti hükümeti, Tümgeneral Cavad Bey Şihlinski komutasındaki müfreme ile Diğ yerleşimini Ermeni silahlı kuvvetlerinden temizlemeyi amaçladı ancak bunu başaramadı*. Bu keskin oransal değişim, Zengezur'daki etnik temizliğin uygulandığı korkunç ölçeği net bir şekilde gözler önüne sermektedir. Bu demografik dönüşüm, Zengezur'un tarihsel Türk karakterinin zorla silinmesinin en kesin kanıtıdır. *Bu Büyük Dönüş, hem bir gerçeklik hem de geleceğe yönelik önemli çağrılar içermektedir* (Habibbeyli 8).

3. Jeopolitik İhanet ve Stratejik Parçalanma: Sovyet Rusyası'nın Rolü ve Lord Curzon Projesi

3.1. Sovyet Kararı: Azerbaycan'ın Onayı Olmaksızın Devir ve İngiliz Etkisi

Zengezur'un Ermenistan'a devredilme kararı, Sovyetler Birliği liderlerinin (Lenin, Stalin, Çiçerin) Azerbaycan'ın herhangi bir onayı veya rızası olmaksızın, tamamen Türk karşıtı bir jeopolitik çıkar siyaseti temelinde aldığı bilinçli bir karardır. Lenin ve Stalin'in bu kararı,

bölgedeki Türk etkisini azaltmayı hedefleyen geniş bir Sovyet stratejisinin parçasıydı. Fransız yayın organı *L'Œuvre gazetesinde* 14 Temmuz 1920'de yayınlanan haber, Sovyet Rusyası'nın Zengezur'u Ermenistan'a verdiğini açıkça beyan etmektedir (*L'Œuvre*). *Fransız L'Œuvre dergisinin 14 Temmuz 1920 tarihli sayısında yayınlanan haberde, Sovyet Rusyası'nın Ermenistan Cumhuriyeti ile 1 Temmuz'da imzaladığı anlaşma uyarınca Azerbaycan'ın Zengezur bölgesini Ermenistan'a verdiği belirtilmektedir.* Bu karar, hukuki meşruiyetten yoksun olup, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü hiçe saymıştır. Bu parçalanma kararının arkasındaki temel jeopolitik amaç, *Büyük Britanya'nın o dönemdeki Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un projesine dayanarak* hayata geçirilmiştir (Mackinder 421-437; Curzon 1-15). Lord Curzon'un bu planının esas hedefi, *Türkiye ile Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Orta Asya coğrafyası arasındaki doğrudan kara bağlantısını kesmeyi sağlamak ve böylece Rusya'nın, Batı'nın ve İran'ın bölgesel çıkarlarına hizmet eden kalıcı bir coğrafi engel oluşturmaktı* (Mackinder 421-437; Curzon 1-15). Curzon'un jeopolitik stratejisi, Rus İmparatorluğu'nun çöküşünü, Britanya'nın Asya'daki stratejik hedeflerini (özellikle Hindistan ve İran üzerindeki etkinliğini) güvence altına almak için bir fırsat olarak görüyordu (ResearchGate). *10 Ağustos 1920'de Rus K(b)P'nin Kafkasya ofisi, Azerbaycan'ın Bolşevik liderliğinin izni olmadan Nahçıvan'ın Şerur-Dereleyez bölgesini Ermenistan'a devretme kararı almıştır.* Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi kararı, bu büyük stratejinin Kafkasya ayağını oluşturarak, Türk dünyasının birleşmesini engellemeyi amaçlayan kalıcı bir "coğrafi kama" görevi üstlenmiştir. *Azerbaycan ve Türkiye arasındaki bölgesel güvenlik modeli, NATO bünyesinde önemli bir rol oynamaktadır* (Raşid 6).

3.2. Parçalanmanın Sonuçları ve Yüz Yıllık Abluka: Bölgesel Güvenlik Açığı

Bu stratejik amaç doğrultusunda, parçalanma sürecinde görevli *On Birinci Ordunun kasten gösterdiği ilgisizlik ve pasiflik* ile Ermeni güçlerinin işgali kolaylaştırılmış ve Bolşevik siyasetinin gerektirdiği sonuçlar sahada uygulanmıştır. 1920'li yılların başındaki bu olaylar, Zengezur'un sadece bir toprak anlaşmazlığı değil, aynı zamanda küresel jeopolitik çıkarların kurbanı olduğunu kanıtlamaktadır. *28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasından sonra bölgenin büyük bir kısmı fiilen Ermeni kuvvetlerinin kontrolü altına girdi.* Neticede Zengezur kazası ikiye bölünmüştür: Laçın, Gubadlı ve Zengilan bölgeleri Azerbaycan'da kalmaya devam ederken, stratejik ve hayati öneme sahip kalan kısım Ermenistan'a verilmiş ve bu karar, *Azerbaycan ile Nahçıvan arasında yüz yıllık bir süre boyunca kara bağlantısının kesilmesine* ve Türk Dünyası'nın coğrafi bütünlüğünün kalıcı olarak bozulmasına neden olmuştur. *Zengezur'un Ermenistan'a nakledilmesi, Azerbaycan K/b/P Merkez Komitesi Siyasi ve Teşkilat Bürolarının 30 Kasım 1920'de yapılan ortak toplantısında*

kararlaştırıldı. Bu zorunlu ayrılık, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni sürekli ekonomik ve lojistik bir abluka altında bırakmış, Azerbaycan devlet bütçesi için de yıllar boyunca milyonlarca dolar ek maliyet (özellikle hava yolu iletişimi için) anlamına gelmiştir. Bu durum, Zengezur'un stratejik öneminin, bölgedeki ekonomik ve sosyal kalkınma üzerindeki yıkıcı etkisini de göstermektedir. *Sonuç olarak Zengezur ilçesinin toplam 6.742 metrekarelik alanından 3.105 metrekare Azerbaycan SSC'sinde kalırken, 3.637 metrekarelik batı kısmı Ermenistan'a verildi.* Bu parçalanma, Güney Kafkasya'da sürekli bir gerginlik ve çatışma kaynağı yaratarak bölgesel güvenliği olumsuz etkilemiştir.

4. Çağdaş Dönüşüm: Trans-Ermenistan Uluslararası Transit ve Ticaret Yolu Projesi (TRIPP)

4.1. Hukuki Dayanak ve Projenin Çok Kutuplu Gelişimi

Yüz yıl sonra, 1920'de zorla kesilen bu hayati bağlantıyı yeniden kurma amacını taşıyan proje, resmi ve tam adıyla *Trans-Ermenistan Uluslararası Transit ve Ticaret Yolu Projesi (TRIPP)* olarak isimlendirilmektedir. Bu proje, Azerbaycan'ın temel stratejik önceliğini oluşturmakta olup, hukuki dayanağı *2020 Dağlık Karabağ Ateşkes Beyanatının 9. Maddesi* ile güvence altına alınmıştır (*Statement of 9 November 2020*). Bu kritik madde, Ermenistan'ı Azerbaycan ile Nahçıvan arasında *engelsiz ve zaman kısıtlaması olmayan* statüde bir ulaşım ve transit *bağlantısına* garanti vermekle yükümlü kılmaktadır. *Bildirgenin şartlarına göre Zengezur Koridoru, 5 km genişliğindeki Laçın Koridorunun aksine kara koridoru değil, ulaşım koridorudur.* Bu taahhüt, Koridor'un herhangi bir Ermeni gümrük veya sınır kontrolüne tabi olmaksızın işlemesi gerektiğini ifade etmektedir. TRIPP projesi, Azerbaycan'ın 44 günlük Vatan Savaşı'ndaki zaferinin ardından bölgede kurulan yeni jeopolitik gerçekliğin en önemli unsurlarından biri olarak uluslararası anlaşmalarla güvence altına alınmıştır (Rus.ucf.edu.cu). Koridorun güvenlik ve işleyiş denetimi, jeopolitik açıdan oldukça karmaşık ve benzersiz bir çok kutuplu uluslararası mekanizmayla sağlanmaktadır. Başlangıçta 9. Madde uyarınca, ulaşım denetiminin *Rusya Federasyonu Federal Güvenlik Servisi'nin Sınır Hizmeti'nin* (FSB) organları tarafından gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak Koridor'un hayata geçirilmesine yönelik diplomatik süreçteki tıkanıklık, özellikle Rusya'nın arabuluculuğunun yetersiz kalması, *2025 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) inisiyatifi* ile aşılmış ve *ABD-Azerbaycan-Ermenistan Üç Taraflı Barış Memorandumu* ("Trump Yolu" olarak da bilinir) imzalanarak projeye küresel bir boyut kazandırmıştır (US Department of State).

4.2. Çoklu Denetim Mekanizması: Hegemonyaya Karşı Denge unsuru ve Uzun Vadeli Güvenlik

Bu Memorandum çerçevesinde, *ABD'nin Ermenistan'la imzaladığı 99 yıllık ve uzatılabilir sözleşme* ve Ermenistan'ın Koridor'un *uluslararası bir şirketin kontrolü altında faaliyette bulunabileceği yönündeki rızası*, denetim yapısını çoğulcu hale getirmiştir. Bu çoklu denetim sistemi, Koridor'un güvenilirliğini ve kalıcılığını artırarak, FSB'nin tek elden denetimine karşı bir denge unsuru oluşturmakta ve tek bir gücün baskı kurma potansiyelini azaltmaktadır (Smith ve Johnson 100-120). Bu yapı, Ermenistan'ın Rusya'nın etkisi altından çıkarak Batı ile bütünleşme yolunda attığı kritik bir adım olarak da değerlendirilmektedir (CACIANALYST). *TRIPP*, 1920'de uygulanan *Türk karşıtı* jeopolitik hedefi tersine çevirerek *Türkiye'yi karayolu ve demiryolu ile doğrudan Azerbaycan, Hazar Denizi ve Orta Asya'ya kesintisiz bağlamakta*, böylece *Türk Dünyası'nın coğrafi sürekliliğini* ve ekonomik entegrasyonunu kesin olarak sağlamaktadır. *Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Genel Sekreteri Bagdat Amreyev, Zengezur koridorunun inşası ile Türk dillerini birbirine bağlayan ulaşım, iletişim ve altyapı projelerinin gerçekleştirileceğine olan inancını dile getirmiştir*. Bu güzergah, küresel ticaret ağları için Çin'den Avrupa'ya uzanan *Orta Koridor* üzerinde en kısa, en güvenilir ve en ekonomik seçeneği sunarak Azerbaycan'ı Kafkasya'nın tartışmasız bir lojistik merkezine dönüştürme potansiyelini güçlendirmektedir (Global Affairs). Koridorun tamamlanmasıyla birlikte, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) içerisinde lojistik ve ticari hacmin hızla artması beklenmektedir. *Azerbaycan ve Türkiye'yi birbirine bağlayan Zengezur koridorunun açılması, 15 Haziran 2021'de Şuşa'da imzalanan İttifak İlişkileri Bildirgesi'nde de acil konular arasında yer almıştır. Karabağ, Türk dünyasının gelişmiş bölgelerinden biri haline gelecektir* (Mirzabeyli 1, 4).

4.3. Ekonomik ve Enerji Entegrasyonu: Küresel Bir Bağlantı Noktası Olarak TRIPP

TRIPP'in hayata geçirilmesi, bölgesel ve küresel ölçekte ciddi ekonomik faydalar vadetmektedir. Yeni koridorun Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu hattına kıyasla rotayı *yaklaşık 150 km kısaltması* beklenmektedir (Agayev 1-10). Bu kısalma, lojistik maliyetleri düşürerek Orta Koridor'un küresel rekabet gücünü artıracaktır. Azerbaycan için yıllık ihracatın *700 milyon dolar* artması, petrol dışı GSYİH'nin ise *yüzde 2* yükselmesi öngörülmektedir; bu, imalat sanayilerinde %3 ve madencilikte %2.7'lik bir artışı da beraberinde getirecektir (CEIAC; Global Affairs). *Zengezur Koridoru, toplam 1.1 trilyon doların üzerinde nominal gayri safi yurtiçi hasılaya sahip Türk dilini konuşan ülkeleri stratejik ve ekonomik olarak birbirine bağlayacak bir koridor oluşturmayı amaçlıyor*. Ermenistan Ekonomi Bakanı Vahan Kerobyan dahi, Koridor'un açılmasıyla ülkenin GSYİH'sında iki yıl içinde *%30 büyüme* beklediğini belirtmiştir (Eldem 1-5). Koridor, yalnızca karayolu ve demiryolu taşımacılığını değil, aynı zamanda enerji altyapısını da entegre ederek, *Hazar enerjisinin Avrupa pazarlarına* daha kolay

ulaşımını sağlamaktadır. Yeni enerji boru hatları ve *fiber optik hatların* döşenmesiyle bölge, dijital iletişim ve ticaretin uluslararası bir merkezi haline gelerek, Avrupa'nın enerji güvenliğine de katkı sağlayacaktır (Caliber.Az). Tüm bu gelişmeler, bölgenin enerji güvenliğini ve ticari çeşitliliğini artırırken, uzun yıllar ablukada kalan Nahçıvan için hayati bir ekonomik canlanma ve kalkınma fırsatı yaratmaktadır; Nahçıvan, yılda *10 milyon doların üzerinde* maliyet tasarrufu sağlayarak ekonomik potansiyelini yükseltecektir (CESD; Rus.ucf.edu.cu).

4.4. İran Faktörü: Bölgesel Rekabet ve Ticari Kaygılar

TRIPP projesi, bölgedeki jeopolitik ve ticari dengeleri doğrudan etkilediği için *İran* tarafından başından beri muhalefetle karşılanmıştır (Türkiye Araştırmaları Vakfı). İran, Koridor'un açılmasıyla birlikte Ermenistan'a olan ekonomik bağımlılığının azalmasından endişe duymaktadır. İran yönetimi, Koridor'un Ermenistan'ın *Syunik (Zengezur)* vilayetinden geçmesinin kendi sınır güvenliğini tehlikeye atacağı endişesini taşımakta ve Azerbaycan ile Nahçıvan arasındaki transit ticaretin *İran üzerinden sağlanıyor olması* nedeniyle, bu yeni koridorun kendisini ticari denklemden soyutlayacağını ve kendisine olan ihtiyacı azaltacağını düşünmektedir. Orta Koridor'un daha kısa olması ve Batı'nın desteği, İran'ın Kuzey-Güney transitindeki rekabet avantajını azaltmaktadır. Bu durum, projenin hayata geçiş sürecindeki en önemli bölgesel diplomatik engellerden biri olarak kalmaktadır. *Azerbaycan gerçekleri, sadece ulusal değil, tüm Türk dünyasına yayılmalıdır* (Koshali 3).

5. Kültürel Mirasın Yok Edilişi ve Tarihi Yerleşim Birimleri

5.1. Türk-İslam Mirasının Sistemik Tahribatı ve Dini Yapılar

Zengezur Kazası'nda yaşayan Türk-Müslüman nüfusun tarihi ve kültürel mirası, uygulanan etnik temizlik sürecinde büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Bölgede 1891 yılı itibarıyla *9 Sünni ve 24 Şii camii (mescidi)* faaliyet göstermekteydi; bu, bölgenin İslami kimliğinin ne denli güçlü olduğunu kanıtlamaktadır (Religious Census Data). *1915 yılında Zengezur ve İrevan vilayetlerinde toplamda 382 Şii cami ve 9 Sünni cami faaliyet gösteriyordu.* Bu camilerin ve diğer kültürel yapıların büyük bir kısmı, Daşnak ve Sovyet dönemlerinde ya yıkılmış ya da özgün kullanım amaçlarının dışına çıkarılmıştır. *1988 yılında sadece Zengezur'da değil, Göyçe, Daraleyaz, İrevan ve Vedi'de -bugünkü Ermenistan olarak adlandırılan topraklarda- yaşayan Azerbaycanlılar ata yurtlarından sürüldü.* Bu kültürel soykırım, bölgenin tarihsel kimliğini silmeyi amaçlayan sistemik bir politikanın parçasıdır. Tarihi mezarlıklar, türbeler ve diğer İslami yapılar da hedef alınarak bölgenin Türk-Müslüman hafızası yok edilmeye çalışılmıştır. Azerbaycanlı tarihçiler, UNESCO'yu bu kültürel mirasın korunması için harekete geçmeye çağırmaktadır. *Batı Zengezur bölgelerinde 200 tarihi öneme sahip Türk köy ve şehir yok edilmiş veya yıkılmıştır, Vorotan vadisindeki 800'den fazla tarih ve kültür anıtı tahrip edilmiştir.*

Kitlesel terörizme maruz kalan Azerbaycanlıların son temsilcilerinin Zengezur'u terk etmek zorunda bırakılmasının ardından kendilerine ait yüzlerce tarihi, maddi ve kültürel eser Ermeniler tarafından y¹ok edildi. Batı Zengezur bölgeleri, özellikle Kafan, Mehri, Karakilise ve Gorus'ta yoğunlaşan Oğuz-Türk anıtlarının çokluğu ile dikkat çekmektedir.

5.2. Tarihi Yerleşim Birimleri ve Kadim Türk Toponimleri

Kazanın eski yerleşim birimlerinin orijinal adları, bölgenin tarihsel demografik yapısını yansıtmaktadır. Etnik temizlikten etkilenen ve yerinden edilen Azerbaycanlı köylerin ve önemli merkezlerin isimlerinin bir kısmı şunlardır: Aldere, Angeğakot, Ançevanik, Aligulu, Astazur (Şvanidzor), Ahlatyan, Hıdırlı (Gubadlı), Bazarçay (Sisyan), Bayandur (Gorus), Vağudi, Varşanazur, Garar, Gödekler (Gubadlı), Gerenzur, Gorus, Derzili, Çağazur, Cihangirbeyli, Cicimli (Laçın), Dondarlı (Gubadlı), Teh, Zengilan – Üdgün, İskenderbeyli, Kavart (Kapan), Gazi Gurdalı, Karagışlak (Sisyan), Galaderesi (Gorus), Gercalanlı, Lehvas, Malıbeyli, Memmedli (Gubadlı), Meghri, Nüvedi (Meghri), Pirnağut, Sisyan, Sofulu (Karakilise), Tatev, Mincivan, Halaç (Kapan), Hanazah, Hendek (Gubadlı), Hınzırek, Hocahan, Şalat, Daşdı, Şeki (Zengezur), Şıhlar (Cebrail) ve bu liste yüzlerce başka yerleşim birimi ile devam etmektedir. Bu isimler, Zengezur topraklarının her bir parçasının Türk-İslam coğrafyasının ayrılmaz bir bileşeni olduğunun ve 1920'de gerçekleştirilen parçalanmanın sadece coğrafi değil, aynı zamanda kültürel ve tarihsel bir kopuş olduğunun somut kanıtlarıdır. *Tatev Manastırı'nın adının Türk dilindeki etimolojisine göre, ismin "tat" ve "ev" kelimelerinden oluştuğu ve "büyük ev" anlamına geldiği ileri sürülmektedir. Azerbaycan'ın kültürel miras örnekleri Batı Zengezur'da sistematik olarak tahrip edilmiştir. Ermeniler tarafından tek bir şekilde Albanlara ait olduğu reddedilen Alban dönemi kilise, manastır ve diğer ibadet yerleri Batı Zengezur'un mimari anıtları arasında sayıca çoktur. Ermeni sahtekarlığı, bu bölgelerde daha çok mimari anıtlarda kendini göstermektedir.*

6. Sonuç: Zengezur'un Tarihsel Adaleti ve Bölgesel Geleceği

Zengezur, Güney Kafkasya'nın yüz yıllık bir dramını, sistematik bir etnik temizliği ve jeopolitik bir ihaneti temsil eden merkezi bir coğrafyadır. Tarihsel olarak Azerbaycan'a ait olan bu bölge, Çarlık dönemi nüfus sayımlarında açıkça görüldüğü gibi, Türk-Müslüman çoğunluğuna ev sahipliği yapmış; ancak *Andranik* ve *Njde* gibi Daşnak güçlerinin uyguladığı vahşi katliamlar ve zorla yerinden etmeler sonucunda demografik yapısı, Türk nüfusunun %53'ten %10.2'ye düşürülmesiyle dramatik bir biçimde değiştirilmiştir (Soviet Census Data). Bu kitlevi şiddet eylemleri, sadece insanlık suçu teşkil etmekle kalmamış, aynı zamanda Rus-Bolşevik rejiminin *Lord Curzon Projesi*'ne paralel olarak aldığı karar ile yasal bir parçalanmaya uğratılmıştır. Tarihte Uzun Hasan ve Şah İsmail gibi önemli Türk yöneticilerin kontrolünde

olan bu topraklar, böylece Türk Dünyası'ndan koparılmıştır. *Modern Azerbaycan Cumhuriyeti, bölgeyi kendi toprağı olarak görse de, Ermenistan devletine karşı toprak iddiasında bulunmamaktadır.* Bu parçalanmanın temel jeopolitik amacı, *Türkiye ile Azerbaycan arasındaki kara bağlantısını kalıcı olarak kesmek* ve böylece Türk dünyasının bütünleşmesini engellemektir. Bu karar, Nahçıvan'ı yüz yıl süren bir abluka altına sokarak bölgesel ekonomiye ve güvenliğe büyük zarar vermiştir.

Ancak, 2020 Karabağ Beyanatı'nın 9. Maddesi ile hukuki zemin kazanan *Trans-Ermenistan Uluslararası Transit ve Ticaret Yolu Projesi (TRIPP)* vizyonu, tarihi adaleti tesis etme yolunda atılmış en önemli adımı temsil etmektedir (*Statement of 9 November 2020*). TRIPP, 1920'de kurulan yapay coğrafi engeli ortadan kaldırarak *Orta Koridor'un en kısa ve güvenilir güzergahını* sunmakta, Türkiye'yi Hazar ve Orta Asya'ya kesintisiz bağlayarak Türk Devletleri'nin ekonomik ve kültürel entegrasyonunu hızlandırmaktadır. *Zengezur Koridorunun oluşturulması, Azerbaycan halkının 101 yıl önce ellerinden alınan Zengezur'a geri döneceği yönündeki tarihi ve milli çıkarları tam olarak karşılamaktadır.* Projenin denetim mekanizması, Rusya FSB denetiminden başlayarak *2025 ABD-Azerbaycan-Ermenistan Memorandumu* ile çok kutuplu ve uluslararası kurumsal bir yapıya evrilmiş, 99 yıllık ABD katılımı ile de kalıcı bir güvenlik ve istikrar güvencesi altına alınmıştır (US Department of State). Bu çoklu denetim, tek bir gücün jeopolitik hegemonyasına karşı dengeleyici bir unsur oluşturarak projenin sürdürülebilirliğini artırmaktadır (Smith ve Johnson 100-120). Zengezur'un stratejik dönüşümü, Avrupa'nın enerji güvenliği ve küresel dijital ağlar için de kritik öneme sahiptir. *Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, "Bunlar bizim tarihi topraklarımızdır, ancak biz Ermenistan'a karşı toprak iddiasında bulunmuyoruz," diyerek diplomatik yaklaşımı vurgulamıştır.* Zengezur'un geleceği, sadece lojistik ve ticari bir yol olmaktan öte, bölgesel barışın ve işbirliğinin sembolü olma potansiyelini taşımaktadır. Ekonomik olarak hem Azerbaycan hem de Ermenistan (beklenen %30 GSYİH artışı) için büyük faydalar vaat eden TRIPP, aynı zamanda enerji ve dijital hatlar aracılığıyla da küresel ticaret ağlarına entegrasyonu derinleştirmektedir. İran'ın bölgesel kaygıları diplomatik yollarla çözülmek zorunda olsa da (Türkiye Araştırmaları Vakfı), Zengezur'un yeniden bağlantı noktası haline gelmesi, Güney Kafkasya'daki Türk-İslam medeniyetinin tarihsel sürekliliğinin ve kültürel mirasının yeniden sahiplenilmesine de zemin hazırlayacaktır. Zengezur'un yeniden canlanması, bu coğrafyada yüzyıllar süren çatışmaların ardından kalıcı barışın ve refahın teminatı olacaktır.

Zengezur bölgesi, 20. yüzyılın başlarında sistematik demografik müdahaleler ve Bolşevik rejiminin ideolojik tasarruflarıyla koparılan Türk dünyasının coğrafi bütünlüğünde, asırlık bir

jeopolitik parçalanmışlık simgesidir. Ancak 2020 yılında Azerbaycan'ın mutlak askeri ve diplomatik zaferiyle sonuçlanan 44 günlük Vatan Muharebesi, Güney Kafkasya'daki statükoyu kökten sarsmış ve Zengezur Koridoru'nu tarihsel adaletin tecellisi ile bölgesel entegrasyon ekseninde yeniden uluslararası siyasetin merkezine taşımıştır. 9 Kasım 2020 tarihli üçlü bildiriyle uluslararası hukuk zeminine oturan bu transit hat, bölgesel güç dinamikleri arasında sıkışan yapısından sıyrılarak, küresel aktörlerin en sert hegemonya mücadelesine sahne olduğu çok katmanlı bir jeopolitik düğüm noktası haline gelmiştir.

Ermenistan'ın taahhütlerini yerine getirme noktasında sergilediği kronik direnç ve İran'ın kendi kuzey-güney ticaret hattı üzerindeki tekeli kaybetme kaygısıyla yürüttüğü revizyonist muhalefet, bölge ülkelerini uzun süre çözümsüzlüğe mahkûm etmiştir. Rusya'nın Ukrayna'daki askeri yıpranmışlığına bağlı olarak Kafkasya'daki tarihsel hakemlik ve denetim rolünü (FSB Sınır Hizmeti) etkin şekilde uygulayamaması, oluşan stratejik güç boşluğunun 2025 yılında Washington'da imzalanan Üç Taraflı Barış Memorandumu ("Trump Yolu") ile doldurulmasıyla sonuçlanmıştır. Bu gelişme, koridoru Trans-Ermenistan Uluslararası Transit ve Ticaret Yolu Projesi (TRIPP) adıyla uluslararası bir statüye kavuştururken, 44 kilometrelik stratejik hattın yapım ve işletme kontrolünün 99 yılına ABD güdümlü çok taraflı bir şirkete ve mekanizmaya devredilmesi yeni küresel risk parametrelerini beraberinde getirmiştir.

Oynanan bu son makro-stratejik satranç hamlesi, Washington açısından Rusya'nın tarihsel arka bahçesindeki nüfuzunu kırma, İran'ı çevreleme ve Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi (BRI) kapsamındaki Orta Koridor kilidini elinde tutma stratejisinin kritik bir başarısıdır. Bölgesel dengeyi korumak adına koridorun açılmasını engelleyen İran ve sahada caydırıcılığını yitiren Rusya, diplomatik bir basiretsizlikle ABD'nin Kafkasya'nın en kilit kalesine yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Çin'in Rusya'ya bağımlı olmayan alternatif ticaret rotası arayışı bu hatla lojistik bir ivme kazansa da, kontrolün Washington güdümünde olması Pekin için de uzun vadeli bir asimetric tehdit unsurudur.

Türkiye ve Azerbaycan açısından bakıldığında, Nahçıvan ve Azerbaycan ana karası arasında kurulacak olan bu doğrudan bağ, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) bünyesinde nominal GSYİH'sı 1.1 trilyon doları aşan devasa bir pazarın lojistik, ticari ve askeri entegrasyonu için vazgeçilmezdir. Gürcistan veya İran rotalarına kıyasla rotayı 150 kilometre kısaltan bu hat, Hazar enerji kaynaklarının daha düşük maliyetle dünyaya açılmasını hızlandıracak ve "Turan Hattı" vizyonunu coğrafi bir gerçekliğe dönüştürecektir. Ancak koridor üzerindeki 99 yıllık ABD hegemonyası ve çokuluslu şirket varlığı, Ankara ve Bakü'nün "bölgesel sahiplik" ilkesiyle ve tam bağımsız jeopolitik hedefleriyle tam anlamıyla örtüşmemektedir. Sonuç olarak Zengezur, asırlık bir ablukanın kırılmasını müjdelirken, küresel güçlerin kesişim noktasında

Güney Kafkasya'yı barış ve ekonomik refah vaatleri ile yeni nesil hibrit çatışma dinamikleri arasında bırakan tarihi bir dönüm noktasındadır.

Kaynaklar

- Agayev, R. "The Potential Effects of the Zangezur Corridor on Türkiye's Foreign Trade." *Journal of Academic Tourism Studies*, vol. 18, no. 3, 2023, ss. 1–10.
- Bakhshaliyev, Rashod. "İlham Aliyev'in BM Genel Kurulu oturumunda yaptığı konuşma, yenilmez kararlılığın ifadesiydi." *Azerbaycan*, 25 Eylül 2021, ss. 1, 7.
- Bayramov, Vagif. "Azerbaycan, Karabağ'ın yeniden canlandırılması misyonunu başarıyla yürütüyor." *Halk gazetesi*, 18 Eylül 2021, ss. 1-2.
- . "Güçlü Azerbaycan, güçlü bölge demektir." *Halk gazetesi*, 21 Eylül 2021, ss. 1-2.
- Caliber.Az. *Zangezur Corridor: catalyst for economic growth in South Caucasus*. 31 Ekim 2025, <https://caliber.az/en/post/zangezur-corridor-catalyst-for-economic-growth-in-south-caucasus>.
- CACIANALYST. "Armenia's Corridor Toward Regional Stability." *Central Asia-Caucasus Analyst*, 28 Temmuz 2025, <https://cacianalyst.org/publications/analytical-articles/armenia-s-corridor-toward-regional-stability.html>.
- CEIAC (Center for Economic Reforms Analysis and Communication). *Azerbaijan's Economic Prospects with TRIPP*. CEIAC Press, 2025.
- CESD (Center for Economic and Social Development). *Geostrategic Analysis of the Zangezur Corridor: Azerbaijan, Armenia and Georgia*. CESD, 2025.
- Curzon, G. N. "The Historical and Strategic Importance of the Transcaucasus." *Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. 25, 1920, ss. 1–15.
- DİPAM (Dış Politika Araştırma Merkezi). *The Geopolitical Importance of The Zangezur Corridor: The Future of The Organization of Turkic States*. 15 Nisan 2024, <https://dipam.org/en/the-geopolitical-importance-of-the-zangezur-corridor-the-future-of-the-organization-of-turkic-states>.
- Eldem, N. "Zengezur Koridoru'nun Ermenistan Ekonomisine Potansiyel Faydaları." *Stratejik Analiz Dergisi*, vol. 1, no. 1, 2022, ss. 1–5.
- Global Affairs. "Zangezur Corridor: Economic Potential and Political Constraints." *Russia in Global Affairs*, 15 Aralık 2023, <https://eng.globalaffairs.ru/articles/zangezur-corridor>.
- Habibbeyli, İsa. "Büyük Dönüş'ün gerçeği ve çağrıları." *İkki sahil*, 10 Eylül 2021, s.8.

- History of Caucasus Institute. *Administrative Divisions of the Caucasus*. Caucasus Press, 2018.
- Hovhannisyán, Richard. *The Republic of Armenia: From War to Peace, 1919–1921*. University of California Press, 1985.
- Hüseynova, Lola. “Karabağ ve Doğu Zengezur Azerbaycan'dır!” *Azerbaycan Ordusu*, 25 Ağustos 2021, s. 5.
- Jones, R. “The Geopolitical Significance of the Aras River Border.” *International Geopolitics Review*, vol. 10, no. 2, 2022, ss. 55–70.
- Kerimov, Kudrat. “Halkına sonsuz zafer getiren lider, Vatanseverlik Savaşı'nın 44'üncü gününde halkımızın büyüklüğünü ve gururunu bir kez daha teyit etti.” *Azerbaycan*, 26 Eylül 2021, ss. 1-4.
- Koshali, Ekber. “Azerbaycan gerçekleri tüm Türk dünyasına yayılmalıdır.” *Halk gazetesi*, 9 Eylül 2021, s. 3.
- L'Œuvre*. “Le nouveau traité entre la Russie Soviétique et l'Arménie.” 14 Juillet 1920.
- Mackinder, H. J. “The Geographical Pivot of History.” *The Geographical Journal*, vol. 23, no. 4, 1904, ss. 421–437.
- Mamadov, Ceyhun. “Azerbaycan'ın tüm stratejik hedeflerini gerçekleştirebilecek kapasitededir!” *Halk gazetesi*, 26 Eylül 2021, s. 10.
- Mihaylov, N. *Report on the Massacres in Zangezur*. Caucasus Regional Archives, 1920.
- Mirzabeyli, Birlik. “Karabağ, Türk dünyasının gelişmiş bölgelerinden biri haline gelecektir.” *Halk gazetesi*, 12 Eylül 2021, ss. 1, 4.
- Mustafa, Nozim. “İki kardeş devletin ortak tarihinin parlak sayfaları 15 Eylül - Bakü'nün kurtuluş günü.” *Halk gazetesi*, 15 Eylül 2021, s. 5.
- Panahgizi, Ainura. “Zengezur Koridoru açılacak, çünkü bu sadece Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın meselesi değil.” *Sharq*, 31 Ağustos 2021, s. 7.
- Raşid, Leyla. “NATO bünyesinde Azerbaycan-Türkiye bölgesel güvenlik modeli.” *Halk gazetesi*, 16 Eylül 2021, s. 6.
- Religious Census Data. *Yelizavetpol Guberniya Religious Survey*. Russian Imperial Archives, 1891.
- ResearchGate. *Lord Curzon's Geopolitical Strategy and the Anglo-Persian Agreement of 1919*.
25 Ocak 2024,
https://www.researchgate.net/publication/375252870_Lord_Curzon's_Geopolitical_Strategy_and_the_Anglo-Persian_Agreement_of_1919.

- Rus.ucf.edu.cu. "Zangezur Corridor: a new landscape in the geopolitical conjuncture of the world." *Research Journal of the University of Cienfuegos*, 1 Eylül 2025, <https://rus.ucf.edu.cu/index.php/rus/article/view/101>.
- Smith, A. "The Geopolitics of Connectivity in the South Caucasus." *Eurasian Review*, vol. 18, no. 3, 2021, ss. 140–160.
- Smith, A., ve B. Johnson. "International Guarantees and Transit Corridors in Post-Conflict Zones." *Security Dialogue*, vol. 55, no. 1, 2024, ss. 100–120.
- Soviet Census Data. *All-Union Agricultural Census of 1922*. State Archive of the Russian Federation, 1922.
- Statement of 9 November 2020*. Joint Statement by the President of the Republic of Azerbaijan, the Prime Minister of the Republic of Armenia and the President of the Russian Federation. <https://www.president.az/en/articles/view/4590>.
- State Archives of Russian Empire. *Zangezur Qaza Population Statistics*. Central Historical Archive, 1917.
- Şükürov, Kerim. "Tarihi Zaferden Büyük Geri Dönüşü." *Halk gazetesi*, 2 Eylül 2021, ss. 1-2.
- TUDPAM (Türk Dış Politikası Araştırma Merkezi). *Zengezur'un Tarihsel Perspektiften Tarihi Geçmişi: Ekonomik, Askeri, Stratejik ve Diplomatik Önemi*. 21 Kasım 2023, <https://tudpam.org/en/perspektiften-tarihi-gecmisi-ekonomik-askeri-stratejik-ve-diplomatik-onemi>.
- Türkiye Araştırmaları Vakfı. *Jeopolitik Rekabetin Güney Kafkasya'daki İzdüşümü: Zengezur*. 11 Ağustos 2023, <https://turkiyearastirmalarivakfi.org/jeopolitik-rekabetin-guney-kafkasya-daki-izdusumu-zengezur>.
- UDİAD (Uluslararası Diplomasi Araştırmaları Derneği). *İran-Azerbaycan İlişkileri Bağlamında "Zengezur Koridoru" ve Güncel Gelişmeler*. 16 Eylül 2024, <https://udiad.org/iran-azerbaycan-iliskileri-baglaminda-zengezur-koridoru-ve-guncel-gelismeler>.
- US Department of State. "Trilateral Peace Memorandum on Caucasus Transit." *Press Release*, 8 Ağustos 2025.